

ԷՌՆԱ ՄԱՆԵԱ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

ԳՊՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻՒԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՎ ԼԵՌԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐՈՒՄ

Կիլիկյան Հայաստանի գրականությունը, հետեւելով հայ ավանդական դպրութեանը (երբեմն էլ վերականգնելով այն), այնուամենայնիվ ուներ բազում յուրահատկություններ, որոնք պայմանավորված էին բնական պատճառներով: Առաջին հերթին դա այն ժամանակաշրջանն էր, որում կազմավորվեց Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: 11-րդ դարը՝ կատարվող բուռն իրադարձությունների պատճառով, կարելի է անվանել շրջադարձային պատմության մեջ: Այդ իրադարձությունների շարքում էին. նախ՝ Հոռմի և Բյուզանդիայի միջև վաղուց հասունացող խզումը, որը կատարվեց 1054 թ., Բյուզանդիայի հետզհետե թուլացումը, քաղաքական գաղափարախոսության փոփոխումը և՛ Արևմուտքում, և՛ Արևելքում, տարածքների վերաբաշխումը և այլն: Պահաս կարևոր նշանակություն չունեք նաև Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհաքաղաքական շրջապատը՝ հարևանությունը, որը պարզ է, որ իր ազդեցությունը պետք է ունենար կյանքի տարբեր ոլորտներում, այդ թվում և մշակութային: Սերտ շփումները հարևան երկրների հետ, խաչակրաց արշավանքները, լայնածավալ առևտրային հարաբերությունները (մասնավորապես Վենետիկի և Ջենովայի հետ), հոգևոր ասպետական կամ ռազմա-վանական միաբանությունների առաջացումը, ևս մեծ ազդեցություն գործեցին հայ ավանդական դպրության վրա: Բազում փոփոխություններ կրեց նաև լեզուն՝ դրաբարը փոխարինվեց խոսակցականին ավելի մոտ միջին հայերենով, ինչը ևս իր ազդեցությունն ունեցավ հայ գրականության վրա: Զարմանալի չէ, ուստի, որ նշված ժամանակաշրջանում Կիլիկյան Հայաստանում մեծ վերելք ապրեց հայ գրականությունը, մասնավորապես գրական ավանդույթները, զարգացավ ժողովրդական բանահյուսությունը, ստեղծվեցին և արմատավորվեցին գրական նոր տեսակներ, նոր ժանրեր՝ հանգավորված պատմություն, էլեգիա, քնարական պոեզիա, փոքրիկ գրույցներ, առակներ ու հանելուկներ, ինչպես նաև «Մանրուսմունք» և «Խազդիրք» կոչվող երաժշտական բացառիկ ժողովածուները:

Ինչպես Մեծ Հայքում, այնպես էլ Կիլիկիայում դպրությունը զարգանում էր գրչության կենտրոններում կամ վարդապետարաններում՝ բարձրագույն կրթական օջախներում, որոնք հիմնականում տեղակայված էին տարբեր վանքերում կամ վանական համալիրներում: Շարունակելով ավանդական մոտեցումները՝ այդ կենտրոնները պահպանում էին «դպրոց» հասկացության շարունակականությունը. վարդապետ-ուսուցիչները փոխանցում էին իրենց գիտելիքները և

մեթոդներն աշակերտներին, որոնք իրենց հերթին գրեթե պարտավոր էին գնալ և հիմնել իրենց դպրոց-վանքերը և հաջորդ սերնդին ժառանգել կուտակված գիտելիքներն ու դպրության ավանդույթները: Կիլիկիայի տարածքում գործում էին բազում հայտնի, մեծահամբավ վարդապետարաններ՝ Ակների, Դրազարկի, Մաշկևորի, Սսի, Տարսոնի, Մեծքարի, Գեսվանց և շատ ուրիշներ:

Մրանց շարքում ուրույն տեղ էին գրավում Սև լեռան հայկական վանքերը, որոնք մաս էին կազմում Ամանոսի (Սև) լեռների վրա տեղակայված բազմաթիվ վանքերի: Դրանց գործունեությունը գրանցված է դեռևս 5-6-րդ դարերից, սակայն այդ շրջանի վերաբերյալ տեղեկությունները սակավաթիվ են: Սկսած 11-րդ դարից, կարելի է խոսել այդ վանքերի գործունեության ծաղկման, և անգամ «միջազգային» շրջանի մասին: Ի դեպ, այդ ժամանակ, Կիլիկիայի սահմաններն արևելքում անցնում էին հենց Ամանոսի լեռների վրայով¹:

Ավելին, հնարավոր է ասել, որ Սև լեռան բազում վանքերը հանդիսանում էին դպրության յուրօրինակ մի կենտրոն, որտեղ ապրում և աշխույժ աշխատանք էին ծավալում տարբեր ազգության պատկանող ասորի, հայ, հույն, լատին, վրացի և այլ ազգության, ժամանակի առաջագեմ գիտնական վանական վարդապետները, ովքեր կարող էին գտնել այստեղ ոչ միայն հոգևոր հասունություն, այլև գիտական նորություններ: Սև լեռան վանքերի այս շրջանին վերաբերող տվյալներն ևս շատ չեն. առավել սակավաթիվ են դրանց նվիրված ուսումնասիրությունները, մինչդեռ այստեղ գրանցված աշխույժ գործունեությունը, ընդհանրապես վանքերի ստույգ քանակը, անվանումները և դրանց պատկանելությունը բազում հարցականներ են հարուցում: Հունական և հայկական աղբյուրներում առկա են վկայություններ, որոնք փաստում են այս վանքերում բնակվող տարբեր ազգերի վանականների միջև եղած որոշ դավանաբանական տարաձայնությունների և անգամ լարվածության մասին, սակայն միևնույն ժամանակ, հենվելով այդ իսկ աղբյուրների տեղեկությունների վրա, կարելի է խոսել թվարկված ազգերին պատկանող վարդապետների մրցակցություն և գիտական նյութի ու մտեցումների բազմաթիվ մասին: Պարզ է, որ այս ամենը նույնպես նպաստեց մասնավորապես հայկական, վրացական և ասորական գրականության հարստացմանը:

Դատելով աղբյուրներից՝ սկսած 11-րդ դարից, Սև լեռան հայկական վանքերը բավական մեծ թիվ էին կազմում: Յայտնի են տասից ավելի վանքեր, որոնցից են՝ Կարմիր վանք, Շափիրին, Քարաշիտու, Արքայաքաղին, Շուղր վանք կամ անապատ, Մաշկևոր, Պաուլահո, Արեզ կամ Արեզնի (Արեզին) վանք

¹ **J. J. S. Weitenberg**, “The Armenian Monasteries in the Black Mountain”, in: **K. N. Ciggaar, D. M. Metcalf** (ed.), *East and West in the medieval Eastern Mediterranean. I. Antioch from the Byzantine Reconquest until the end of the Crusader principality. Acta of the congress held at Hernen Castle in May 2003* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 147), Leuven -Paris - Dudley/MA, 2006, p. 79-93.

կամ անապատ, Վարդկան, Բարսեղյանց, Պաղակձիակ, ս. Աստվածածին՝ Ռոի-դիոն (բառացի նշանակում է՝ «Նոան պտուղ») վանք և այլն: Այս վանքերում սովորել և գործել են այնպիսի համբավավոր վարդապետներ, ինչպիսիք են Ստեփանոս Մանուկը, նրա աշակերտներ Իգնատիոս Ալեոնցին, Գրիգոր Պահլավունին, Ներսես Շնորհալին, Սարգիս Շնորհալին և այլք: Բազում էին նաև Մեծ Հայքից եկած վարդապետները՝ Գևորգ Մեղրիկ, Գրիգոր Լոռեցի, Կիրակոս Բանասեր, Մխիթար Գոշ և այլք, որոնցից ոմանք վերադարձան Հայաստան, ոմանք էլ մնացին Կիլիկիայում: Բնական է, որ Կիլիկիա այցելած հեղինակները հետազայում, իրենց երկերում նկարագրել և բնութագրել են Կիլիկիայում, երբեմն էլ հարևան երկրներում կատարված իրադարձությունները:

Ուսումնասիրելով այս հեղինակների գործունեությունը, հնարավոր է ասել, որ Աւ լեռան հայկական վանքերում տեղի ունեցավ հին, երբեմն անգամ մոռացված, ավանդույթների հաշտեցումը նոր գիտական մոտեցումների հետ, ինչը մեծ զարկ տվեց հայկական միջնադարյան սքոլաստիցիզմի զարգացմանը և մասնավորապես Աստվածաշնչի մեկնությունների հայկական «գարոցի» հետագա գործունեությանը և ուժեղացմանը:

11-րդ դարում, սակայն, Աւ լեռան վանքերը ոչ միայն բաժանված էին հույների, ասորիների, հայերի, լատինների և վրացիների միջև, այլև դրանք ներառում էին դավանաբանական տարբեր պատկանելություն ունեցող խմբեր. օրինակ այստեղ առկա էին թե՛ ուղղափառ, թե՛ կաթոլիկ և թե՛ նախաքաղկեդոնական քրիստոնեական վարդապետությանը հետևող անձեր: Այսպես, թվարկված հայկական վանքերի թվում կային նաև քաղկեդոնական հայերին² պատկանող վանքեր, օրինակ՝ Պաղակձիակը, ս. Աստվածածին, Ռոիդիոն վանքը, Արեգ վանքը:

Հատկանշական է, որ Աւտիոքի մոտակայքում գտնվող, թվով մի քանի տասնյակ այս վանքերը ժամանակին հիմնականում ասորական էին, ինչը, ի

² Ի դեպ, հարկ է նշել, որ հայ ֆաղկեդոնականների, այսպես կոչված «ծաբերի» կամ, ինչպես ավելի ընդունված է մեզանում՝ «ծայթերի», ներկայությունը Աւ լեռան վանքերում արձանագրված է շատ ավելի վաղ շրջանից: Բացի այդ բավական մեծ թվով ֆաղկեդոնիկ հայեր կային նաև հայտնի ս. Սաբբասի կամ Սաբբայի մենաստանում, ինչպես նաև Անտիոքից ոչ հեռու գտնվող Հռաչի լեռան՝ Սիմեոն Ստիլիտեսի վանքում: Քաղկեդոնիկ հայերի գոյության և գործունեության հարցը սակավ է ուսումնասիրված մեզանում, մինչդեռ այն անհրաժեշտ է ենթարկել անաչառ հետազոտության, այլապես մենք կորցնում ենք մի մեծ մշակութային շերտ, որը պարունակում է չափազանց կարևոր տեղեկություններ պատմության մեջ մեծ դեր խաղացած ազգությամբ հայ անձանց մասին (այսպես, Քաղկեդոնի ժողովից հետո բյուզանդական մենաստաններ ֆաշված հայերը, որոնք մեծապես նպաստել են այդ անապատների ստեղծմանը, իսկ երբեմն էլ հիմնադրել են դրանք (ինչպես օրինակ ս. Սաբբայի մենաստանի դեպքում) և այլ բազում բյուզանդական տարբեր ոլորտների գործիչներ), որոնք որովհետև ընտրել էին այլ դավանաբանական պատկանելություն, երբեմն չեն հիշատակվել մեզանում, ինչը, ի դեպ, տեղիք է տալիս այդ տվյալների երբեմն ոչ անաչառ օգտագործմանն այլոց կողմից:

դեպ, պարզ երևում է որոշ վանքերի անվանումներից, և տեղակայված էին Բյուզանդիային պատկանող տարածքում, սակայն 1108 թ. Գեաբուլի պայմանագրով դրանք փոխանցվեցին Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ I-ին: Այդ մասին է վկայում նաև Աննա Կոմնենեն «Ալեքսիադ»-ում՝ հորը՝ Ալեքսիոս Կոմնենոսին նվիրված պատմության մեջ: Այստեղ, Բոհեմունդ I-ի անունից շարադրված պարտավորությունների թվում, հիշատակվում են նրան անցած հողերը, որոնց թվում են նաև Սև լեռան վանքերը, «բացառությամբ միայն այն տարածքների, որոնք Ռուբենյաններին են՝ Առոն և Թեոդորոս (SIC! = Թորոս) հայերինը, ուրքեր Ձեր [կայսրության] հպատակներն են»³: Սակայն բացի այստեղ նշված անուններից, զանազան աղբյուրներից հայտնի է, որ կային այլ անձինք ևս, որոնք, կարելի է ասել, տնօրինում էին որոշ վանքեր: Այսպես օրինակ, գիտենք, որ մի քանի վանքեր գտնվում էին Հայոց իշխանների իրավասության ներքո: Կրանցից մեկը՝ Գող Վասիլ անվան տակ հայտնի եփրատացիքում կազմված հայկական իշխանության հիմնադիրն էր: Վասիլ իշխանին հաջողվել էր գրավել բազում տարածքներ և իր հզորության գագաթնակետին նրա իշխանությունը «հյուսիս-հարավ ուղղությամբ տարածվում էր Մելիտենեի սահմաններից մինչև Պիր, իսկ արևելք-արևմուտք ուղղությամբ՝ եփրատից մինչև Մարաշ, ընդգրկելով Քեսունը, Ռապանը, Հիսն-Մանսուրը, Պեհեսին, Հոռմկլան և որոշ մանր բերդեր»⁴: Բազում քաղաքների ու բերդերի նվաճումը հասկանալի երևույթ է իշխանի համար, սակայն վանքի ձեռքբերումն աշխարհականի կողմից՝ բացատրության կարիք ունի: Կարծում եմ, որ այս դեպքում մենք գործ ունենք մի երևույթի հետ, որը կոչվում էր χαριστήρια⁵, բառացի՝ «շնորհակալական զոհաբերություն» (իսկ χαριστικός-ը՝ «նվիրված», «շնորհված»): Հին Հունաստանում այս բառով սահմանվում էին հաղթանակի համար աստվածներին մատուցվող զոհաբերությունները: Միջնադարում, մասնավորապես 10-րդ դարում, երբ Բյուզանդական կայսրությունում վանքերը բազմացել էին և դրանցից շատերն այնքան խեղճ էին, որ միաբանները չէին կարողանում հոգալ իրենց տարրական խնդիրները, համատարած շարժում դարձավ «խարիստիկարիատ»-ը՝ վանքերի փոխանցումը հարուստ աշխարհիկ անձանց, որոնք

³ **Anna Comnena**, *Alexias*, book 13, chapt 12, sect. 18 ἀνευ δηλονότι τῆς τῶν Ῥουπενίων διακρατήσεως, Λέοντος τε καὶ Θεοδώρου τῶν Ἀρμενίων γεγονότων ἀνθρώπων τοῦ κράτους ἡμῶν.

⁴ **Լ. Տեր-Պետրոսյան**, *Խաչակիրները և հայերը*, Եր., 2005, հտ. Ա, էջ 421:

⁵ Ավելի մանրամասն այս երևույթի մասին տես՝ **V. Laurent**, “Charisticariat et commende à Byzance. Deux fondations patriarcales en Épire aux XIIe et XIIIe siècles”, In: *Revue des études byzantines*, tome 12, 1954, pp. 100-113, **J. Darrouzes**, “Dossier sur le charisticariat”, in *Polychronion. Festschrift' Franz Dölger zum 75. Geburtstag* (Heidelberg, 1966), s. 150-165, **H. Ahrweiler**, “Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe s.”, 1967, *Zbornik Radova Vizantolöskog Institouta*, T. 10, pp. 1-28:

ունակ էին և պարտավորվում էին հոգալ հին վանքերի կարիքները և կառուցել նորերը: Այս մարդիկ դառնում էին կտիտորներ, իսկ ձեռքբերված վանքերը փոխանցվում էին նրանց ժառանգներին: Բյուզանդական կայսրերը և պաշտոնյաները, հիմնականում կողմ էին կտիտորական իրավունքին (հմմտ. Հուստինիանոս կայսեր 131-րդ նովելը), սակայն ժամանակի ընթացքում այս երևույթը ձեռք բերեց մի շարք բացասական հետևանքներ, ինչը զայրույթ առաջացրեց որոշ հոգևորականների շրջանում: «Նարիստիկարիատ»-ի ամենամոլի հակառակորդն էր համարվում Անտիոքի պատրիարք Հովհաննես Արքիտեցին (կամ Հովհաննես V, 1089-1100⁶): Սակայն պարզվում է, որ խնդրո առարկա երևույթի առավել եռանդուն ընդդիմախոս էր Նիկոն Սելեուցին (1025 - մ. 1100 և 1110 միջև ընկած ժամանակահատվածում), որը և մեծ ազդեցություն է ունեցել նշված պատրիարքի վրա⁷: Նիկոնի կազմած հիմնականում միայնակյացների կանոնադրությանը վերաբերող երեք աշխատանքները հետաքրքրական և արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում ոչ միայն այս հարցի, այլև շատ ու շատ այլ խնդիրների վերաբերյալ: Մինչև միայնակյաց գառնալը, Նիկոնը ծառայել է Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին IX Մոնոմախոսի բանակում, սակայն տարբեր վանքերում թափառելուց և իր վանքը հիմնելու փորձի տապալումից հետո, լատինների կողմից Անտիոքի գրավումից ի վեր, այսինքն 1098 թ. հետո, նա ապաստան է գտնում Ռոդիոս վանքում, որտեղ շատ քաղկեդոնիկ հայեր էին բնակվում⁸: Նիկոն Սելեուցին իր գործերում նամակներում (մասնավորապես վերոնշյալ պատրիարքին ուղղված) և հատկապես 1098 թ. գրված, ամենաձավալուն «Տակտիկոն» երկում, բազմիցս հանդես է գալիս «խարիստիկարիատ»-ի դեմ: Հետաքրքրական է, որ այդ անդրադարձների թվում առկա է մեկ դեպք, երբ նա, մեղադրելով ոմն իշխան Մարապային (որը համարվում է քաղկեդոնիկ հայերին պատկանող ս. Աստվածածին, Ռոդիոս վանքի⁹ տիրակալը), խոսում է մի հայ ազնվականի մասին, որը կարող է լինել

⁶ Հարկ է նաև նշել, որ 1100 թ. հետո, երբ Հովհաննես V (ըստ ոմանց Հովհաննես VII), լինում է Անտիոքի, պատրիարքական զանին է բազմում Բեռնար Վալենսացին, և այդ ժամանակից ի վեր Անտիոքի պատրիարխությունը անցնում է լատինների ձեռքը, իսկ դրա հետ միասին նաև բազում հայ ֆաղկեդոնականների վանքեր, բերդեր, ֆաղաֆներ և անգամ դիստրիկտներ, տես՝ **В. Hamilton**, “Latins and Georgians and the Crusader Kingdom”, *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, 2011, vol. 23-, p. 119:

⁷ **Л. А. Герд**, “«Тактикон» Никона Черногорца как источник по истории харисти-
кариата в Византии”, *ВВ*, М., 1994, т. 55, с. 112.

⁸ **Герд**, «Тактикон», с. 114.

⁹ Թեև վերը խոսվեց Առ լեռան վանքի տարածային պատկանելության վերաբերյալ, սակայն մինչև 1108 թ. (Գեարդի պայմանագիրը), այնուամենայնիվ, որոշ վանքերի պատկանելության հարցը լուրջ խնդիր է: Առ լեռան վանքի հետագա նակատագրի վերաբերյալ, հատկապես ֆաղկեդոնիկ հայերի վանքի մասին, որոշ տեղեկություններ կարելի է փաղել Հ. Կազարյանի հոդվածներից, մասնավորապես **О. Казарян**, “Церковные контакты армян-халкидонитов и латинян в период крестовых походов на Восток (XI-XIII в.)”,

հենց Վասիլ իշխանը¹⁰: Արդյոք այս մեղադրանքների պատճառով չէ՞, որ Վասիլը մյուս իշխանների հետ աղաչում էր Գրիգոր Վկայասերին զալ իրենց մոտ, ինչպես տեղեկանում ենք այդ մասին Մխիթար Այրիվանեցու «Ժամանակագրություն»-ից. «Վասիլն եւ այլ իշխանք Կիլիկիոյ տարան աղաչանօք առ ինքեանս զտէր Գրիգոր կաթողիկոսն»¹¹: Եվ արդյոք նաև, այդ վանքերի սեփականացումը կապ չունենա Վասիլ իշխանին տրված «գող» մականունի հետ:

Ի միջի այլոց, խոսելով Նիկոն Սեւեռնցու և Հովհաննես Օրսիտեցու նամակագրական կապի մասին, ուշադրավ է նշել հետևյալը. Նիկոնը, որին, հանձնարարված էր վերահսկել և քննել Ռոիդիոն վանքում ապրող հայերի հավատարմության աստիճանը քաղկեդոնական դավանանքին, Անտիոքի հայրապետին ուղղված իր նամակներից մեկում գրում է, որ այստեղ ապրող հոգևորականները հավատարիմ են ուղղափառությանը: Միևնույն ժամանակ նա որոշ դժգոհություն է հայտնում, ասելով, որ ստիպված է եղել ապրել այլ լեզվով խոսող մարդկանց հետ այնպիսի վանքերում, որոնք ոչ թե եկեղեցուն են պատկանում, այլ տարբեր ազնվազարմ անձանց կամ էլ ինքնավար են¹²: Պատասխան նամակում Հովհաննես Օրսիտեցին խորհուրդ է տալիս գոտեպնդվել և կատարել իր առաքելությունը, ջանալով դարձի բերել ուխտագրուժներին, իսկ եթե չի ստացվում, պետք է գնալ մեկ այլ վանք: Ինչ վերաբերում է այլ լեզվով խոսողներին, Անտիոքի պատրիարքը նշում է, որ այդտեղ ոչ մի վտանգ չկա և, ընդհակառակը, դա անգամ օգտակար է ողու համար¹³: Ի դեպ, դեռևս 1084 թ. Անտիոքի պատրիարքը (Թերևս՝ Նիկեփորոս Մավրը) գիմում է Երուսաղեմի պատրիարքին, առաջարկելով քննություն սկսել հայ քաղկեդոնականների, այսպես կոչված «ծաթերի» ուղղափառ հավատին հավատարիմ լինելու վերաբերյալ: Այդ թուղթը, ինչպես նաև նույն հարցն արծարծող, երկու այլ հետաքրքրական նամակներ ներկայացված են Նիկոնի «Տակտիկոն»-ում միայնակյացների համար գրված կանոնագրության 35-րդ գլխում ա. Անտիոքի պատրիարքի նա-

<http://deusvult.ru/102-tserkovnye-kontakty-armyan-khalkidonitov-i-latinyan.html> և Օ. Казарян, “Роль армян-халкидонитов в латино-грузинских переговорах (1223-1224 гг.)”. -2012. URL: <http://deusvult.ru/89-rol-armyan-khalkidonitov.html>: Բոլոր դեպքերում Ռոիդիոն վանքի վերաբերյալ մասնագետները նշում են. «Այն գտնվել է հայկական տարածքում, որը ղեկավարվում էր ժաբերի կողմից, ովքեր ֆաղկեդոնական էին հավատով» («It was located in Armenian territory ruled by the Tzatoi who were Chalcedonian in their faith»), “Byzantine Monastic Foundation Documents, 21. Roidion: Typikon of Nikon of the Black Mountain for the Monastery and Hospice of the Mother of God Tou Roidiou (trans. Robert Allison)”, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington D. C., 2000, p. 425:

¹⁰ Գերլ, «Тактикон», с. 113, տե՛ս նաև՝ “Byzantine Monastic Foundation Documents, 21. Roidion”, p. 425.

¹¹ Մ. Էմին, Մխիթարայ Այրիվանեցու Պատմություն Հայոց, Մոսկվա 1860, էջ 61, 1101. А. 550:

¹² Գերլ, «Тактикон», с. 113, տե՛ս նաև՝ “Byzantine Monastic Foundation Documents, 20. Black Mountain”, Robert Allison, *Regulations of Nikon of the Black Mountain*, p. 382.

¹³ Գերլ, «Тактикон», с. 113-114.

մակի պատճեն առ եվթիմիոս Երուսաղեմացի (1080-?)¹⁴, բ. Սիմեոն Հրաշագործի մենաստանի նամակի պատճենն նույն Երուսաղեմի պատրիարքին, գ. Նիկոնի թուղթն ուղղված նորից Երուսաղեմ հայր Գերասիմին՝ Ս. Սաբբայի մենաստանից: Նկատենք, որ այս բոլոր ուղերձներն ուղղված են Երուսաղեմ, ինչը մի փոքր զարմանալի է և բացատրության կարիք ունի, թե ինչո՞ւ Անտիոքի պատրիարքն ինքնուրույն չէր կարող որոշել այդ հարցը: Մեկնաբանման կարիք ունի նաև հայ քաղկեդոնականների վերաբերյալ աճած հետաքրքրությունը, երբ չորս կողմը պատերազմող տարբեր խմբավորումներ էին, երբ թուրքերը հարձակվում էին ավելի ու ավելի մեծ ինքնավստահություններով, չխնայելով անգամ սուրբ վայրերը (այսպես 1084 թ. Սուլեյմանն ավերեց Ս. Սաբբայի մենաստանը, անօթևան թողնելով այնտեղ ապրող բազում միայնակյացներին, որոնց մեծ մասը թերևս մտադիր էր ապաստան գտնել հենց Սև լեռան վանքերում): Այս ամբողջին հնարավոր է մի քանի բացատրություն տալ, որոնցից մեկը կարող է լինել Սև լեռան վանքերում և ընդհանրապես այդ տարածաշրջանում հայերի աճող թիվը:

Նիկոն Սևլեռնցու այս և մի շարք այլ տեղեկությունները փաստում են, որ քաղկեդոնական դավանանք ընդունած հայերին, այնուամենայնիվ, լիովին չէին վստահում, ժամանակ առ ժամանակ քննության ենթարկելով նրանց «ուղղափառություն»-ը: Առկա են նաև, աղբյուրներ, որոնք վկայում են, որ կաթոլիկ եկեղեցու որոշ ներկայացուցիչների և որոշ խաչակիրների կողմից ևս քաղկեդոնականությանը հարող հայերը հերետիկոսներ էին համարվում¹⁵: Սա իհարկե կապված էր նաև այն հանգամանքի հետ, որ քաղկեդոնիկ հայերի մեծամասնությունը չհրաժարվեց մայրենի լեզվից և դեռևս Ս. Սաբբայի մենաստանում եկեղեցական ծեսերը նրանք կատարում էին հայերենով¹⁶:

Չարկ է նշել, որ Սև լեռան հայկական վանքերի գործունեության ուսումնասիրությունը շատ հետաքրքրական է նաև քաղաքական պատմության տեսակետից, որովհետև բացի այլազգի անձանց, և մասնավորապես պաշտոնյաների աշխույժ շփումներից այս համատեքստում նորից արդիական է դառնում առաքելական աթոռների հարցը: Այս մասին, ի դեպ, գրում է նաև հենց Նիկոն Սևլեռնցին, շեշտելով, թե հարկ է հիշել, որ հենց Անտիոքն է Արևելքի հայրապետական առաքելական աթոռը¹⁷:

¹⁴ Казарян, Церковные контакты ..., <http://deusvult.ru/102-tserkovnye-kontakty-armyan-khalkidonitov-i-latinyan.html>.

¹⁵ “Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes quae supersur aeo aequales ac genvinae. Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100”, *Ein Quellensammlung zur Geschichte der ersten Kreuzzugs*, hrsg. H. Hagenmeyer, Innsbruck, 1901. s. 161-165.

¹⁶ Պարզ է, որ աղոթքները ևս ասվում էին հայերեն, բացառությամբ «Սուրբ Աստուած» աղոթքի, որպեսզի հայերը չզայրակովեին հավելել «որ խաչեցար վասն մե» հայտնի արտահայտությունը, հմմտ. օրինակ ս. Սաբբայի մենաստանի կանոնադրությունը:

¹⁷ Այս բեման, ինչպես նաև Նիկոնի կողմից արժանապատիվ Հայ առաքելական եկեղեցու ընդունված պահոց շրջանների և մասնավորապես Առաջավորաց պահի վերաբերյալ դիտո-

Անդրադառնանք նաև այն հարցին, թե 11-րդ դարից այս կողմ ինչո՞ւ էին այդքան բազմամարդ Սև լեռան վանքերը: Ըստ Կ. Մովսեփյանի շատերը փախչում էին՝ ակնկալելով ապահով ապաստան գտնել¹⁸: Այդ պատճառը միզուցե առկա էր և կարևոր, սակայն ինչպե՞ս բացատրենք Մեծ Հայքից մեկնողների պարագան և մասնավորապես Մխիթար Գոշի արտառոց օրինակը, երբ նա թաքցնելով իր վարդապետական իշխանությունը, նորից ստացավ այդ կոչումը Սև լեռան Արքայակաղին վանքում: Բացի այդ, ինչպես ակնհայտ է Մատթեոս Ուռհայեցու հետևյալ տեղեկությունից, երբ բորբոքվում էին ռազմական կրքերը, Սև լեռան վանքերն այլևս չէին կարող մարդկանց համար թաքստոց դառնալ.

«Եւ գայր խաղայր բազմութեամբ գօրօֆ եւ արար ձմեռոց ի Սեւ լեառն. եւ ահագին արեան հեղութիւն եւ կոտորած լինէր յամենայն գաւառն, եւ բազում անձինք ի սրբոց կրօնաւորացն մատնեցան ի բերան սրոյ եւ յայրումն հրոյ եւ եղեն կերակուր գազանաց եւ թռչնոց եւ ոչ ժամանեցին ծածկիլ հողով, վասն զի մնացին անթաղ մինչեւ յաւիտեանս. եւ անթիւ վանորայք եւ գեղք այրեցան հրով, որք երեւին մինչեւ ցայսօր. եւ Սեւ լեառն եւ ամենայն գաւառն ի ծայրէ ի ծայր լցաւ արեամբ կրօնաւորաց եւ ֆահանայից եւ արանց եւ կանանց ծերոց եւ տղայոց՝...»¹⁹

Քիչ ստորև Մատթեոս Ուռհայեցին նորից է անդրադառնում Սև լեռան վանքերին, պատմելով թե ինչպես էին հայ իշխաններն օգնում կերակրով այդտեղ բնակվողներին²⁰: Իսկ «Ժամանակագրության» երրորդ մասից տեղեկանում ենք.

«Յայնժամ դասք ֆահանայիցն, որք էին ի ֆաղաքն յՈւտհա, ազդ արարին թղթով Տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի, որ բնակեալ էր ի Սեւ լեառն, ի յանունի անապատն, որ կոչի Արիգի. եւ նա գրով ձեռին իւրոյ հաստատեաց գնոսս անշարժ կեալ ի հաւատս ուղղափառութեանն»²¹:

Բավական լայնածավալ հատված կա նաև Գրիգոր երեցի «Շարունակութիւն» մասում (Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության շարունակություն-

ղությունները, իհարկե ուշագրավ են, սակայն առանձին ուսումնասիրության նյութ են, որոնց անհնարին է անդրադառնալ սույն հաղորդման շրջանակներում:

¹⁸ C. Mutafian, *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, p. 602-604, հմմտ. նաև 164, 331, 452, 479:

¹⁹ Մաաթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 185-186: Չափազանց հետաքրքրական են նաև Վասիլ իշխանին նվիրված բազում հատվածները, որոնց վերլուծությունը կարևոր տեղեկություններ է ընձեռում այդ իշխանի գործունեության, ինչպես նաև Հայաստանի հոգևորականների հետ ունեցած նրա հարաբերությունների մասին, տես, նույն տեղում, էջ 50. «Եւ դարձաւ Տէր Պետրոսն մեծաւ պարգեւօք յաշխարհն Հայոց: Իսկ Վասիլն յետ ժամանակաց գայ յԱնտիոք ի ծածուկ Գ արամբք հաւատարմօք եւ կեկալ ի Սեւա լեառն ի տեղին, որ կոչի Պաղակծիակ. եւ ի հօրէ եւ յառաջնորդէ տեղոյն առնու գրեխառոսական կնիքն եւ յայնմ հետէ եղեալ որպէս զհայր աշխարհիս Հայոց...»:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 259:

²¹ Նույն տեղում, էջ 287:

նը), որը գրեթե լիովին նվիրված է Վասիլ իշխանին՝ նրա ծավալած գործունեութեանը, նրան պատկանող տարածքներին և այլն²²:

Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ հաճախ Սև լեռը և այդտեղ եղած վանքերը, թե՛ հունական²³, թե՛ հայկական (ինչպես կտեսնենք ստորև) աղբյուրներում վկայակոչվում են որպես «սուրբ»․ մեզանում անգամ կան առասպելաբնույթ պատմութիւններ, կապված այդ սարի և վանքերի հետ (օրինակ ասվում է, որ խավարն Ամանոսի լեռների վրա անհայտանում էր և մի զարմանահրաշ լույս էր իջնում դրանց վրա):

Մասնավորապես կարևոր և արժեքավոր են հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք թերևս ամենաշատ տեղեկութիւններն են հաղորդում խնդրո առարկա վանքերի վերաբերյալ: Այսպես՝ 15-րդ դարի Ավետարանում²⁴ տեղ է գտել հետաքրքրական մի հիշատակարան, որը բացատրում է, թե որտեղ է գտնվում Կարմիր վանքը և ինչի հետ է կապված դրա անվանումը.

Գարձեայ, աղաչեմ գձեգ, առաջնորդ և միաբան սուրբ ուխտիս Կարմիր վանիցս, որ իմամ ածեմ սուրա և լավ բունեմ, կատարող և աղաչանաց մերոյ արհմեայ եղիցի[ն]: Աղաչեմ գձեգ եղբար, եթէ ի յարկածից շարին ելանէ Աւետարանս ի Կարմիր վանացս եւ երթայ ի յայլ տեղ, թէ ի մաւտու դարձուցանեմ ի վանս: Աստուածային արհմութեամբն արհմի բերաղն ի վանն: Ձի Կարմիր վանս ի վերայ ապառաժ քարի է. հողն կարմիր է. յարեկից կողմն Ագրակն է և Պաղանն. յարևմտից դեհն՝ սուրբ էհան, Հագարին և Աղկալն, հարաւային կողմն՝ Չմշկածագ քաղաքն, հիւսիսային կողմն՝ Ակնեռն և Սեղընկայ լեառն²⁴:

Հիշատակարանն ուշագրավ է ոչ միայն բազմաթիվ կարևոր տեղանունների և դրանց տեղայնացման հաղորդագրութեամբ, այլև այն առումով, որ այստեղ շատ գեղեցիկ կերպով ներկայացված է մեզանում ամենուրեք վկայված ձեռագրերի նկատմամբ եղած վերաբերմունքը որպես շնչավոր էակի. Կարմիր վանքի Ավետարանը կարող է «ելանէ» և «երթայ ի յայլ տեղ»: Ի դեպ, սա էլ մեկ այլ ավանդական մոտեցում է. երբ սուրբ գիրքն իր տունը լքում է, ինչը շատ վատ է համարվում, նրան պետք է անպայման վերադարձնել: Այս հիշատակարանը հետաքրքրական է նաև, որ այստեղից տեղեկանում ենք, որ ժԱ դարի վերջում (1090-1091) երկրաշարժ²⁵ ապրած Կարմիր վանքը, փաստորեն ժեզարում նորից վերականգնված վիճակում է: Հատկանշական է, նաև որ այս

²² Նույն տեղում, էջ 370-371, մասնավորապես հետևյալ հատվածը. «...ապա եկեալ արանց իբրեւ երեսնից՝ մտին եւ այրեցին գհաղաքն Քեսուն եւ գդունս հաղաքին. եւ գբարձայարկ ապարանան, գոր շինեալ էր մեծ իշխանն Հայոց Գող Վասիլն, եւ գայլ շէնս, գոր բարձրագոյն տեսին, եւ ինմեան գնացին փախստական եւ հասին այլոց քնկերաց իրեանց»:

²³ Օրինակ, նույն նիկոնն այդպես է բնութագրում Ռոնդիոն վանքը, *Byzantine Documents*, 20. Black Mountain, p. 429:

²⁴ Լ. Խաչիկյան, *Ժեզարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, մասն Գ, Եր., 1967, էջ 479:

²⁵ Այս երկրաշարժի մասին հայտնում է նաև նիկոն Սկետնցին, տես՝ Герд. «Тактикон», с. 114, 26:

Ավետարանը գրվել է հենց Կարմիր վանքում, գրիչ Ալեքսիանոսի կողմից և, ի թիվս այլ ձեռագրերի, մեկ անգամ ևս փաստում, որ Սև լեռան վանքերում հայկական գրչագրեր էին ստեղծվում:

ԺԵ դ. հայտնի են նաև այլ հիշատակարաններ, որոնցից պատկերացում կարելի է կազմել Կարմիր վանքում աշխատող հոգևորականների և այդտեղի անցուղարձի մասին²⁶:

Հիշատակարանները տեղեկություններ են հայտնում նաև վանքերի անվանումների, ինչպես նաև գրանց` հայերի ձեռքն անցնելու ժամանակի և պարագաների վերաբերյալ: Այս առումով ուշագրավ է Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի ստացած ձեռագրերից մեկի հիշատակարանը. այն բավական մանրամասն անդրադառնալով Գրիգոր Վկայասերի տոհմին, տեղեկացնում է նաև 1065-1110թթ. հայկական դարձած` Պառլահո վանքի մասին.

«Ել ապա ի յառաջասացեալ ամդ հասաք ի սուրբ լեառնն, գոր Սեաւն կոչնն, ի մեր սեփական պարգեական եկեղեցիքն յուխտն սուրբ, գոր ըստ ստորի բարաոյո (sic!) Պառլահոյ կոչի, որ թարգմանի «Իրախտ Աստուծոյ», եւ ամդ յերեստն և ի վեց ամի մերոյ աթոռակալութեանս` թարգմանեցի զվարս եզնութեան մեծ և սեանչելի առնն Աստուծոյ Յովհաննու Ոսկերեւանի Կոստանդնուպոլսի հայրապետի, ի ձեռն առն միոյ, որում անունն էր Թէոփիստէ, ազգաւ յոյն: Ել ապա ետու վերստին արժարծել զսա ի տարաբան և յատարածայն բայից և բառից առաջին թարգմանութեանն, ըստ ֆեղողացն իմաստից` միաշար տողելով ի ձեռն Մա[տ]-թեոսի Բահանայի, որ սնեալ և վարժեալ էր ընդ մերով ձեռամբ»²⁷:

Այստեղ վկայակոչված Թեոփիստեն հենց այն փրկիստիան է, որի դեմ ուղղված է Պողոս Տարոնացու հայտնի Թուղթ ընդդէմ Թէոփիստեայ հոռոմ փրկիստիային գործը: Ի դեպ, Թեոփիստեն և Կիրակոս Հոեհտորը մեզանում ամենավաղ վկայված (Իհարկե Անանիա Շիրակացու Տյուքիկոսից հետո) օտարերկրյա հայազեւոյններ էին, որոնց Գրիգոր Վկայասերը հանձնարարել էր հունարենից հայերեն մի քանի գրվածքներ թարգմանել (հիմնականում մեկնություններ), վճարելով շատ մեծ գումար: Սակայն գրանք խրթին և անհասկանալի էին ստացվել և այդ պատճառով վերահանձնվել էին Կիրակոս Դրազարկցուն, որ-

²⁶ Տես օրինակ` ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 173, 342-343, 382, 487, 497 և այլն: Այս առումով չափազանց ուշագրավ է նաև Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց»-ը պարունակող ձեռագրի բավական լայնածավալ հիշատակարանը, տես` Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխ. Ա. Մաքսույանի, Երևան, 1988, էջ 169-173: Հետաքրքրական է նաև, որ նշվում է, որ Սարգիս Շնորհալին, ով «գնաց ի յաշխարհն Կիլիկեոց և եմուտ ի Սեաւ լեառնն, որ էին բազում անապատ և վանորայք» և սովորեց Կարմիր վանքում աշակերտելով Ստեփանոս Մանուկին, հետագայում ավելի ժուժկա կյանք վարելու համար փախեց Քարաշիտու վանք, որտեղ և անց կացրեց կյանքի մնացած մասը: Այս տողերից կարելի է ենթադրել, որ Կարմիր վանքում այդքան էլ ժուժկա կյանք չէին վարում:

²⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 135-136:

պեսզի նա (թերևս անվճար) խմբագրեր և սրբագրեր դրանք: Նշենք նաև, որ այս պատմական գրվազը ևս վկայում է Սև լեռան վանքերում որոշ համագործակցութեան մասին:

Իսկ 1098 թ. Պատլահոյում գրված, «Կանոնագիրք»²⁸ պարունակող ձեռագրում առկա է մեկ այլ հետաքրքրական հիշատակարան, որից տեղեկանում ենք, որ այս ձեռագիրը գրվել է.

«...ի հայրապետութեան աստուածապատի տեառն Գրիգորիսի, ի զարմէ Սրբոյն Գրիգորի», և որ «էին սորա ուսումնակից եւ վարժակիցք վարդապետք սուրբ եւ առաինագարդի Գէորգ Մեղրն կոչեցեալ, եւ Կիրակոս արք վարժ յաստուածայինս ուշ ունելով մարգարէական երանութեանցն յարէնս Տեառն խորհելովն ի տտ և ի գիշերի փոյթք յառնել եւ յուսուցանել եւ նշմարտագետ դեղովք ապաշխարութեան գրագումս արժանացուցին շնորհին»²⁹:

Ուշագրավ են նաև ներսես Կամբրոնացու ձեռքով կամ նրա մասին գրված հիշատակարանները, որոնք փաստում են մեկ անգամ ևս այն մեծ և ծավալուն գործունեությունը, որ կատարել է այս «առաքելաշաւիղ հայրապետ»-ը, որի համար «սերը դեպի գիտություն նույնն է, ինչ որ սերը դեպի Աստված»: Իսկ նրա «Վարքում» ղետեղված տեղեկությունները Սև լեռների անապատներում ու վանքերում անցկացրած ժամանակի վերաբերյալ, կարծես անգրագարձ կա այդ լեռների վանքերում տրվող կրթության առանձնահատկություններին և ընդգծված է միայնակյացների համար բնորոշ և հայկական դպրության մեջ ընդունված «տեսական»-ի և «գործնական»-ի համագործակցությունը.

«Եւ սրբոյ հայրապետին ուրախացեալ ընդ յառատ ուսումն մանկանն, առաքեաց գնա ի վանորայս ի Սեւն լեռինն, յորս շրջելով գործիական նիւագութեամբն և տեսողականին կրթութեամբ՝ յառաջէր և նկրտէր հասանել ի լրումն առաինութեանն ի սէրն Քրիստոսի»³⁰:

Հարկ է նշել նաև, որ Սև լեռան հայկական վանքերն այնքան մեծ կարևորություն են վայելել, որ դրանց թվում եղել է նաև կաթողիկոսանիստ վանք. օրինակ՝ Կարմիր վանքը: Իսկ 1113 թ. կաթողիկոսական աթոռի համար Գրիգոր Գ Պահլավունու և Աղթամարի եպիսկոպոս Դավիթ Արծրունու վեճի առիթով, այստեղ անգամ գումարվել է եկեղեցական ժողով, որին մասնակցել են 2500 եպիսկոպոսներ³¹:

²⁸ Նշենք Կանոնագրի ընթացակամն այս փաստը, այս վանքում կարծես քե շատ ընդունված էր գրադվել նաև կանոնագիտական հարցերով (հիշենք Նիկոն Սևեռնացուն նրա երեք կանոնական գրվածքներով): Արդյո՞ք Մխիթար Գոշն էլ հենց այստեղ չի՞ հղացել ստեղծել իր «Կատաստանագիրք»-ը:

²⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 117:

³⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 257:

³¹ Ա. Մխիթարյան, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1874: Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 1, Կոստանդնուպոլիս, 1912:

E. M. Shirinian
Teaching and Learning at the Armenian Monasteries on the Black Mountain of Cilician Armenia

Having been in the same lore with the literature of Armenia nevertheless Cilician Armenian literature differed from it due to many natural reasons, among which the most important one seems to be a different environment and neighborhood. In this context a significant role played Cilician monasteries of Black Mountain. The existence of these monasteries is testified from the 5th-6th centuries but there is no much information about activity of these monasteries at that time. Opposite to this, starting from the 11th century one can speak about the most flourishing and one can say ‘international’ period for the activities at the Black Mountain’s monasteries. It is even possible to evaluate them as an international center of teaching and learning for Greek, Syrian, Latin, Armenian and Georgian monks, ascetics and simply authors, who came in search of a spiritual guide.

Testimonies concerning the monasteries on the Black Mountain, which belonged to Armenians (at least in the 11th century: Karmir, Shapirin, Areg or Aregni, Vardkan, K’arashit’u, Barsegheanc’, Mashkevor, Paghakdziak, Parlahoy etc.) preserved in the works of the Armenian authors and especially in the colophons etc. That there were lot of monasteries on the Black Mountain informs us Sargis Shnorhali, who says about Barsegh catholicos that “he went to the country of Cilicia and entered on the Black Mountain where eremitic (anapatk’) - and convents (vanorayk’) were too many”. It is noteworthy also the story told by Kirakos Gandzakec’i about Mxitar Gosh or Gandzakec’i, according to which Mxitar was already a vardapet when he went to the monasteries on the Black Mountain but he hid that he has already this degree and received another one while being there. There is also quite an information on *personae* who came to settle in these monasteries as from Armenia itself (like Georg Megrik, Grigor Lorec’i, Kirakos the Philolog, Mxitar Gosh and many others), as well from Cilician Armenia (Stepanos Manuk, Ignatius Sevlernc’i (=of the Black Mountain), Nerses Shnorhali, Sargis Shnorhali). The activity of the catholicos of Armenia Grigor the Second, Vkeyaser (“the Martyrophile”) in these monasteries, especially in *Karmir Vank’* (“Red Monastery”) is attested as well in these sources.

The research of the data on these monasteries shows that one can speak about the reconciliation of old traditions and the creation of the new approaches by the ‘Armenian School’. In any case, the learning and many-sided literary activity in the monasteries on the Black Mountain had a great impact for Armenian highest education and literary tradition.